

БОРЂЕ СТАНКОВИЋ

**НЕИЗВЕСНА ПРОШЛОСТ
СРБИЈЕ**

Одабрани научни есеји

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензент

ЂОРЂЕ СТАНКОВИЋ

НЕИЗВЕСНА ПРОШЛОСТ СРБИЈЕ

Одабрани научни есеји

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

КАД САМ БИО ГАРАВ

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

У она њако дивна и далека времена, кад сам био дечак, имао сам у основној школи друџа Милеџа Пеџровиџа, малоџ буљоокоџ Циџанина, коџа су звали Миле Глуџави, или како се њо на циџанском каже: Миле Дилеџа. Мноџи Циџани зову се Николиџи, Пеџровиџи или Јовановиџи, мноџи се и данас зову Миле, али онаџ моџ друџ, онакав Миле Дилеџа, био је, њакак, и осџао, неџиџо друкчиџе од свих осџалих. Убили су џа фаџиџисти 1942. џодине у Друџом свеџском раџу. Сахраџен је неџде у околини села Јабука, код Панчева, у велику заједничку гробницу безимених жрџиџава. Две хумке у равници, на дну неџдаџиџеџ Панонскоџ мора, личе на два осџрва које заџљуџскује велико ниско небо јужноџ Банаџиџа. Понекад њамо одем, заџалим свеџу и џлачем. А мени се јоџи и сад учини да Милеџа џонекад среџнем. У градској вреви. У меџежу ауџобуских сџаница или аеродрома. На обалама река крај којих ме носе бродови. На џусџим џољанама у џредвечерје, кад џровирим кроз окно воза. Кроз ваздух, блаџи и џеџељасџи као свила, иде черџа. За џом, на џедесеџ корака, џровидан као сџакло: Миле. Кад воз заџе за окуку, он, као да награсџа кроџиџе, расџлиџује се и џреџвара у велики бели облак. И њако усамљен, дуџо јоџи лебди на јужном небу.

Иако најмаџи у разреду, Миле је увек седео у џоследњоџ клуџи као да неком смеџа, као да је неџиџо друџо неџо осџала деца. Тукли су џа сви редом, без разлоџа, џросџио заџиџи џиџо је Циџанин. Кад џод неко неџиџо украде, Миле је добиџао баџине ни крив ни дужан. А владало је и веровање да је урокљив, збоџ зрикавих очију, и да се ноћу друџи с џаволима. Једноџ дана, кад је све њо џреврџило меру, џремесџиџо сам Милеџа код себе у џрву клуџу и џоџукао се збоџ њеџа до крви. Проџласио сам џа за своџ друџа. Правио сам се да сам

и ја разрок кад смо њлашили друју децу. Научио ме је цијански, ња смо нас двојица њоворили нешињо шњо нико не разуме, и били важни и њајансијвени.

Био сам досња нежан дечак, њлавокос и кукавица, али одједном се у мени њробудио неки врај и ја сам њукао све редом, чак и оне најјаче. Данима сам долазио кући раскрвављен и њоцейан. Шуњи-рали су ми њорбу њо блају. Најадала су ме њонекад и њејорица. Али издржао сам.

Миле ме је обожавео. Почео је да краде збој мене њумице, бојице, ужине, оловке... и доносио ми са неком чудном њсећом верношју. Имао сам збој њоја мнојо нејрилика, јер морао сам све ње сијвари њосле кришиом да враћам, да ња не увредим. Враћати је њонекад мнојо њеже нејо красји. Миле Дилеја је био највећи њес-ник која сам њознавао у дејињстијву. Измишљао је за мене цијан-ске њесме на већ њознаје мелодије, њрерађивао оне сијаре које је слушао од маме и баке, и дујо смо, данима, њамњим њо као из неке чудне мајле, дујо смо њоворили о необичним свејновима биља и живошњиња, о злом духу Чохану шњо једе децу, о сновима и клејвама, о черјама и скијњјама, и њорко, и шерейски, и њужно, и безобразно.

Једној дана рекао ми је своју њајну: лош њак је зајо шњо не може да мисли, а да не њева. Кад би мојао, рекао је, да ошњева све своје лекције, и земљојис, и њознавање њриродје, и њаблицу множења, али да све њо изврне како се њему чини да је лејше, био би најбољи њак у разреду.

Онда је дошао рај. Дошло је сијраино Чохано, која се њлаше и деца и одрасли Цијани. Пробајше, ако не верујете: њо је нешињо у крви. Чудно. Идише у неку цијанску кућу и, кад дејше у колевци њлаче, дејше које не зна још ни да њовори, њлашише ња њаволом, вилењаџима, вешињцама, њлашише ња бабаројом, чиме њод хоћеше – вришијаће и даље.

Али ако му кажеш, њледајући ња у очи: мир, иде Чохано – дејше ће окренуши њлаву, најејшији се и засијати.

У кућама Гаравој сокака њиш њрвих рајних ноћи сијално су њореле свеће. Кажу да се Чохано боји свејлосји, јер је дух мрака и смрји.

„Чохано једе свеће”, говорили су. „Палише зашо једну на другу да се продужи светлост.”

Мој Миле морао је да носи на руци жуту праку. Тако су окупатори одредили. Жута прака значила је да он није човек, него Цианин, и да свако може да га убије кад хоће.

Био је насмрти преулашен. Водио сам га кући из школе, узимао од њега праку и стављао на свој рукав. Дошло се да смо једном, враћајући се иако, срели немачкој војника. Једној од ових наших, домаћих, репретованих у дивизију „Принц Еуен”. Био је у шлему, под оружјем, а једва шест или седам година старији од нас двојице. Имао је два плава ока, округло румено лице, у први мах чинило ми се чак доброћудно. Уверио ми је ушку у пруди. У вилици му се цаклио златан зуб.

„Чега се тио вас двојица праше?”

„Ничега”, рекао сам. „Он се боји, а ја му чувам страх.”

„А шта је он теби, кад му чуваш страх?”

„Браћо”, рекао сам.

И даље се смешкао. Исукао је бајонет и ставио ми врх у ноздрву. Дио га је тек толико, колико могу да се усинем на прсте.

„А која се тио бојиш?” уишао је Милега.

Миле је ћушао и легао у земљу.

„Боји се да га не убијеш, оскодине војниче”, казао сам дижући се и даље на прсте као да ћу полетети.

Осетио сам да ми ноздрва полако пуца и квари.

„А ти се не бојиш?”

„Свако ко је мали мора да има старије браћа који ће га чувати”, рекао сам.

„А где је твој старији браћо?”

„Немам га, оскодине војниче”, казао сам. „Зашо се и ја бојим кад сам сам. Али пред овим дечаком не смем.”

Не престајући да се смешка, војник ме је повео улицом. Ишао сам иако на прстима, са бајонетом у покиданој ноздрви и људи су нам се склањали с пута. Војника је све то веома забављало. Очекивао је, ваљда, да ћу заглакасти. А ја, од силној страху и бола, ништа друго нисам умео да мислим, него сам само понављао у себи: немој се саљесити, осташеш без носа.

Милеџа су једне ноћи одвели с људима Циџана и сирељали. Ја сам осџао жив. И кад љод видим некоџ Циџанина да му џреба љомоћ, сџанем уз њеџа да му сачувам сџрах.

Једно време одлазио сам у кафане џде свирају најбоље циџанске дружине. Они џо зову: музичка каџела. Дружим се с њима и џлачем. Терам их да ми свирају Милеџове џесме. Они кажу да оне не џосџоје. Да речи џако не иду. А ја знам да иду баш џако, и још џонешџо измишљам и сад већ, џолако, неки добри оркесџри као шџо је Туџомиров или Јанике Балажа, Жаркова банда, Цанеџова или Милоша Николића из Дуроња, џевају џе џесме. „Из џошџовања”, каже ми басисџа Сџева из Силбаша. „Жао нам кад џлачеше. Ако не џосџоје џесме, измислићемо их за вас.”

И ја, ево, већ џодинама луџам и измишљам џесме Рома. Роми – џо је исџо шџо и Циџани, само шџо на циџанском Ромален значи и: људи. И увек се џише великим словом.

А Миле Дилеја?

Ја у боџа не верујем. Ни у сџрашно Чохано. Али ако џа неџде има, онда џа молим да џамо, у оном свеџу мрака, корења и џишине, куџи мом Милеџу Дилеји џлишан шешир.

Увек џа је џако мноџо желео.*

* Мирослав Антић, *Гарави сокак*, „Прометеј“, Нови Сад, 1997, 9–13.

ПРОШЛОСТ ТЕЧЕ УЗВОДНО?

Приликом једног од ретких, али увек срдачних и плодотворних сусрета, наш дугогодишњи пријатељ и истомишљеник, ретко образован и марљив новинар, успешан истраживач и публициста, Радован Поповић, споменуо нам је да је на трагу писама хрватских интелектуалаца, који су се почетком века са српским интелектуалцима дописивали – ћирилицом! Било је то тешко замисливо, с обзиром да су „браћа по четврти пут решавали своје спорове у крви до колена”. Били смо изненађени када смо у следећем сусрету видели нешто незамисливо – водећи хрватски књижевници пишу српским ћирилицом, а српски им одговарају латиницом! Садржај писама сасвим обичан, људски, о стварима из личног живота и литературе. Радован Поповић нам рече да ће их објавити у посебној књизи, када их скупи довољно и покрије овај несрећни 20. век. Желео је да покаже да ово што смо имали пред собом није проста случајност, изнимка, појединачан пример за време када се разгоревала југословенска идеја, односно идеја „слоге и јединства српско-хрватског”.

Навешћемо неколико примера, који су нас нагнали да помислимо како прошлост може да тече и узводно. Или нам се то тако само чини, с обзиром на цивилизацијски примитивизам на крају века. Антун Густав Матош писао је 1. фебруара 1900. године из Париза, „ћирилицом својеручно”, професору и песнику Милети Јакшићу, између осталог: „Ја Вам, драги мој колего, живим у једној од најскупљих вароши – као хрватски литерат – и то као литерат који воли гладовати, него постати због крајцаре литерарни фабрикант. Каки мора да је живот под таквим условима, не треба ми, мислим, описивати. Немајући виолончела, не могу се ангажовати у каквом оркестру, а јести и немати крова над главом,

на жалост се мора... Тако кубурим да ево и просјачим”. На пријатељску молбу Милета Јакшић му је послао 10 форинти и писмо писано „латиницом својеручно”, писмо, како рече Матош, „мило и потребно”. И тако, све до јануара 1914. године, када се Антун Густав Матош јавља из Загреба Светиславу Б. Цвијановићу, „својеручно ћирилицом”, из болнице Милосрдница, где га чека тешка операција грла („Од бола у грлу једва гутам храну”). Захваљује што му овај познати београдски издавач шаље књиге.

Истом издавачу 1912. године, опет „својеручно ћирилицом”, обратио се и Владимир Черина: „Цијењени господине, Молим Вас да ми пошаљете Скерлићеву ‘Историју српске књижевности’ што је ових дана изашла у Вашој наклади, да је оценим у Алманаху нацијоналистичке омладине”. Августин Тин Ујевећ је 1913. године захвалио Цвијановићу што му је послао књигу Стојана Новаковића и Ивана Тургењева и наглашава да ће писати о тим књигама што пре буде могао. Тин Ујевећ се тада се налазио у Паризу. Редакција часописа „Вихор” (уредник Владимир Черина), „својеручно ћирилицом”, почетком 1914. године обавестила је Цвијановића да је у броју 2 изашао приказ књиге Станислава Винавера „Мисли” и моли да „пошаље на рецензију” књиге Фјодора Достојевског „Злочин и казна” и Исидоре Секулић „Писма из Норвешке”. Иво Војновић, септембра 1913. године из Дубровника писао је Цвијановићу „својеручно ћирилицом”: „Бисте ли ви штампали друго издање ‘Лазаревог васкрсења’, исправљено и допуњено? Прво је издање исцрпљено па ми Матица Српска даје слободу да га штампам гдје хоћу! Ако пристанете послаћу Вам исправљени егземплар. Приправан сам уступити га за јефтине паре!” У овако срдачном „својеручно ћириличком” односу остао је Владимир Черина и редакција „Вихора” са београдским издавачем Светиславом Цвијановићем, који је отписивао латиницом, све до избијања Првог светског рата.

Осим неколико изузетака, после стварања југословенске државе 1918. године преписка познатих хрватских и српских књижевника већ је ишла линијом националног писма, што многима није сметало да остваре искрена пријатељства, као нпр. Мирославу Крлежи и Марку Ристићу. Из Загреба и Љубљане писали

су разним поводима Милан Решетар, Милан Беговић, Љубо Визнер, Густав Крклец, Антун Бранко Шимић, Тин Ујевић, Игњат Јоб, Иван Мештровић, Антун Барац, Аугуст Цесарец, Владимир Назор, Миховил Комбол, Анте Тресић Павичић, Јаков Готовац итд. Из Београда су им одговарали Иво Андрић, Марко Ристић, Миодраг Ибровац, Тихомир Ђорђевић, Милан Кашанин, Светислав Цвијановић, Александар Белић, Исидора Секулић и други. Министарство просвете је у неколико наврата материјално помогло Љуби Визнеру (по 1.000 динара), али је редовно одбијало Густава Крклеца из Вараждина, јер „није било буџетских средстава”. Међутим, то је трајало у првој деценији после рата, а од 1930. године држава све више помаже и књижевнике и књижевност. Упоредо, међу њих се све више увлачи естетска, национална и класна полемика. Исто тако, и утицај цркава, посебно римокатоличке, које издашно помажу „своју националну књижевност”. Све се то одиграва више тајно него јавно, „крадом се провлачи, спуштених очију, као што пролази калуђер поред непристојних графита”. Овладале су две крајности – ћутање и радикалне идеје, жустре полемике и толеранција. Старе везе и сусретања су се проредили; на цивилизацијском нивоу остали су они са највећим угледом и интегритетом, знајући „да тако много људи пише, а тако мало њих чита”. Појавом електронских медија крајем века то стање се још више погоршало. Па ипак, универзалне уметничке и људске вредности су остале, као нада за будућност и сведочанство о једном „нетрпеливом веку”, још увек недокучивом и прекривеног црним велом.

* * *

Београд, 24. јануар 1994. године. Срби су до гуше упетљани у решавање српског и југословенског питања. Санкције и беспопштени рат у Босни и Херцеговини. Почетак, несигуран као први кораци детета у решавању „српско-хрватских проблема”. Отварање уреда у Београду и бироа у Загребу. Словенци су одбили да приме Милорада Павића и КУД „Бранко Крсмановић” из „националних интереса”. Нешто раније и Бајагу. Чаршија београдска и народомрсци још увек не могу да опросте групи српских интелектуалаца

која је посетила Загреб. Праве огромне сметње да се исти састанак одржи у Београду. Вероватно „бирају прави моменат”. Званично је уведен у оптицај „супер динар” а народ има поново чиме да се забавља – почео је да ради српски парламент. Уживо преноси телевизија. Исти дан увече, на опште изненађење многих, РТС је приказала драму „Надежда Петровић”. Многи су, вероватно, били и затечени, збуњени. Сјајна глума Маје Димитријевић, сценарио Катарине Амброзић и Мирослава Беловића више него актуелан и режија Слободана Радовића телевизијски нетипична: Надежда открива једно велико доба српске историје као космополита, Југословен, Српкиња, изванредна сликарка и патриота хуманиста. Све одудара од политичког шаблона и погађа равно у срж савремене политичке филозофије. У драми, као и свеколикој прошлости јужнословенских простора, живот Надеждин тече узводно. Извор нисмо видели, као што ни прошлост не може да га наговести. Вероватно због многобројних „историографа” који замућују прошлост што су ближе извору.

Међутим, морамо да будемо запитани о друштвеној функцији драме у садашњем тренутку? Шта нам то Надежда у својим писмима жели да каже? Како је могуће да нас Надежда затиче у незнању, неспремне у откривању вредности које су вешто биле прекриване велом, често непрозирним да нам је замагљивао свест узаврелу од распеваног (чак и у буквалном смислу „песмама народњачким”) и романтичног патриотизма?

Бољи познаваоци знају да је телевизијска драма била читаву деценију уз нас као монодрама у извођењу Маје Димитријевић, а по сценарију Катарине Амброзић и Мирослава Беловића који је био и редитељ. Премијера монодраме била је 11. новембра 1983. године у Театру „Бојан Ступица”. Од тада је извођена више од 200 пута! Два пута у Загребу („Јазавац” и на отварању изложбе радова Ивана Мештровића), два пута у Москви, два пута у Љубљани (на „Крижанкама” и отварању изложбе слика Антона Ажбеа у Галерији), два пута у атријуму Народног музеја у Београду и два пута у Библиотеци града Београда, у Паризу, Њујорку, Крагујевцу („Шумарице”), Крушевцу („Слободиште” – 3.000 гледалаца!), Аранђеловцу („Мермер и звуци”), Неготину („Мокрањчеви дани”), Новом Саду, Суботици, Панчеву, цркви у Шибенику („Фестивал

детета”), Горњем Милановцу, „Енергопројекту”, школи „Надежда Петровић”...

Париз 1984. године, интернационална публика, представа „изванредно примљена”. Дописник „*Полиџике*” сувише „уморан од политичких послова” није гледао представу већ је отишао у Нормандију à vacance! Ми у Југославији ускраћени за информацију и доживљај. Москва 1985. године. Једна представа за публику, а друга у пространој сали југословенске амбасаде за највиђеније позоришне ствараоце. Наш извештач био је оба пута за шанком, окупиран важнијим послом. У „*Полиџици*” notiца да је представа отишла у Москву. Из Москве ништа! Одужиле су се Гаља Кожухова и Наташа Вагапова у часопису „*Театар*”. Љубљана 1988. године – „величанствен доживљај у Галерији”. Тешко је Словенцима измамити сузе. Маја и Надежда су то успеле – ми у Београду то сазнајемо шест година касније. Њујорк 1990. године. Препуна сала Југословенског културног центра, присутан је и директор Дамир Грубиша. Вести опет не стижу у Југославију. Мук око монодраме и њених бројних извођења траје, али Маја и Мирослав нису посустали. Рођена је телевизијска драма високе уметничке културе. Али то је драма са далекосежном друштвеном функционалношћу. Универзалан је феномен српске историје и зато живи већ једну деценију, са перспективном да трајно одржи ту друштвену функционалност и да нам „чита лекцију”. Не само „професионалним ћутачима” већ и нама самима таквим какви јесмо, испретурани у кривом огледалу телевизијског екрана. На крају ипак остајемо запитани: зашто нам ова драма сугерише да имамо прошлост која тече узводно?

Човек на овим просторима не мора данас да буде Југословен и космополита. Уосталом, то није у политичкој моди и таквих људи има заиста мало. Довољно је да буде Надежда Петровић. Верујемо да ова драма не би могла данас да се прикаже на телевизији у Словенији и Хрватској. О Бечу и Берлину да не и говоримо. Десило се, упорношћу стваралаца, да у Београду може. То је њихова прва велика победа у парадоксима југословенске кризе, Зашто? Надежда као сликарка и Српкиња, студирала је у Минхену код Словенца Антона Ажбеа, друговала је и дописивала се са Рихардом Јакопичем, Иваном Грохаром и понесено говорила

о сликама Матија Јаме. Немају мању вредност ни писма уметницима Пашку Вучетићу, Сплићанину, који је израдио плакат Прве југословенске уметничке изложбе у Београду 1904. године, као и генијалном Ивану Мештровићу. Сви су они са Надеждом и сјајном генерацијом српске интелектуалне и научне елите градили своје време у коме нису постојале границе царстава и краљевина, феудалних и пашалучких капија и ђумрукана. Чак и онда када је Аустро-угарска пет година водила беспошtedни царински рат против Србије (1906–1911), анектирала Босну и Херцеговину 1908. године и сасвим очигледно се спремила на коначан обрачун топовима. И Срби су били спремни да одговоре! „Драги Јакопичу!“ – пише Надежда у писму крајем 1908. године – „Код нас је на прагу рат са вашом царевином. Народ је анексијом Босне и Херцеговине раздражен и тражи рат. Свуда се скупљају... Београд се преобразио, певају ратборне песме... Поздравља те твоја Надежда. Насвидање!“ Писма, путовања и друговања не престају, поново нас упознаје с њима, буди нас из провинцијског дремежа, покушава да превазиђе духовну заробљеност, да нам пружи неко друго огледало у коме ћемо и сами да изгледамо некако другачије него што смо били јуче, поставља питања о некој другој прошлости а погађа неумољиво нашу стварност. Уосталом, шта историчар може о томе још да каже и да буде убедљив за савременике?

Већ дуго смо заробљени „високом политиком“, реалношћу стварног и медијског рата, духовног и материјалног пропадања. А онда нам Надежда открива неки други део српске историје као излаз, као наду. Аутентична писма сликарке, жене и хуманисте и њен лични и национални ангажман с почетка века „чита лекцију“ његовом крају! Узалудне су малобројне историографске књиге и безбројни хвалоспеви политичких мудраца о „златном добу српске демократије“ почетком века ако у њима нема Надежде.

Нисмо нашли ниједан аутограф Николе Пашића, тадашњег министра иностраних дела, о Првој југословенској уметничкој изложби 1904. године у Београду. Имао је Пашић исту мисао као и Надежда и њене словеначке, хрватске и бугарске колеге, али није смео да остави траг нити да покаже јавно експонирање јер би се то протумачило „у смислу спољнополитичком“. Али, српска влада, је како тврди др Драгутин Тошић, „одрешила кесу“ и била

„широке руке”. Пашић изложбу није ни посетио – то би у Бечу изазвало констернацију, у Петрограду љутњу јер нису питани, а Лондон и Париз би испитивали шта се догађа. Берлин би ћутао и наставио да прави планове о „посезању за светском моћи”.

Изложбу је отворио краљ Петар I Карађорђевић – крунисаној глави ионако је то био саставни део церемонијалних дужности. А изложбе не би било да Пашић није, као министар иностраних дела, потврдио да је то управо „у смислу спољнополитичком добро за Србију“. Била је то прва победа Београда без проливања крви. Битке се добијају и сликама на зидовима свечаних сала „на другом спрату Велике школе” (данас ректорат Универзитета), књигом, британским перима интелектуалне и научне елите, али и мудрошћу и широким погледима политичких вођа. Спремношћу војске. Беч и Берлин схватили су да не могу да победе уједињени јужнословенски пејсаж изложбе, књигу која је будила балканску дремеж и јачала националну самосвест, полетну привреду која је ипак знала да нађе нове пијаци за своју робу. Сlike на изложби нису биле вештачки или по субјективним естетским мерилима помешане, није се вештачки правио „јужнословенски савез” или „савез сликарских праваца”. Била су издвојена *национална одељења* – „српски и бугарски уметници су заузели централни део другог спрата, а хрватски и словеначки ствараоци бочне сале”. Тако се догодило да су “до Срба били Хрвати, а до Бугара Словенци”. То је изгледало као да је сам Пашић ређао слике по зидовима.

Тадашњи уметници, интелектуалци, научници, омладина и политичка елита били су јединствени у тражењу егзистенцијалних мотива и распламсавању унутрашњих порива да се национална самобитност гради и чува *у заједници са другима*, да би се избегло полагање у “балканском котлу одасвуд затвореном” (Ј. Цвијић, Н. Пашић). У том смислу Надежда, готово непримећена на изложби од српске критике, суптилним језиком своје уметничке генерације држи лекцију савремености. Не будимо неправедни – о њој је лепо писао једино – Антон Густав Матош! И то је, такође, лекција савремености. И извештачи из светских метропола где је извођена монодрама били су одреда Срби. Неки неми Срби, да ли уопште Срби? О томе да су били Југословени не може да буде говора!

Актуелност драме „Надежда Петровић” је без премца у последњих неколико година. Ваљда је то било предодређено и њеним мукотрпним деценијским трајањем, упорношћу једне сјајне глумице и визионарством једног непревазиђеног редитеља и писца сценарија. То није бесплодно чепркање по прошлости да би се задовољио тренутни хир публике, ирационалне патриотске понесености. Ко је знао да одгледа драму, засигурно је стекао виши степен политичке културе и толеранције. Живимо у нади да ће само на тај начин српска нација повратити део свог изгубљеног духовног и моралног кредибилитета. Слика других је подложна непрекидним променама. Дијалектика ових промена не зависи само од једне драме нити од нас самих. То је увек интеракција. Као Надеждино писмо Лаву Толстоју, чији је одговор и апел о „српском питању” био толико надахнут да је занемела читава „цивилизована Европа”. Такве величине данас нема у руском народу, Европу више нико не може да поврати из деградирајуће цивилизације без обзира колико неко од наших „величина” писао било коме, па чак и на начин Надежде Петровић с почетка века. Да ли су носиоци садашње цивилизације свесни да су се препустили мрачним силама прошлости, од којих ни они сами неће моћи побећи – када брод тоне на отвореном и узбурканом мору он у мрачне дубине повлачи и драгоцен терет и морнаре и официре и капетана!*

* *Република*, 87–88 (1–31. март 1994) 28–30 – Интегрални текст

„ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ“ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Шта се почетком XX века у српској правној науци сматрало за „модерну парламентарну државу“? Док је Слободан Јовановић био доследан у томе да се она заснива искључиво на деоби законодавне, извршне и судске власти, др Лазар Марковић је сматрао да је „држава у првом реду правна и политичка заједница“, да је она „једна морална и етичка заједница“, тј. није заједница „грубе силе“ већ високе политичке културе која изнедрује „извесне моралне или етичке принципе“. Такав један етички принцип је једнакост грађана.

По Л. Марковићу „држава је и привредна заједница“ у којој за „човека и његове умне способности, о којима сведочи величанствени напредак науке и технике, сувише је тесан и узан оквир организовања производње и поделе економских добара“ као доминантног чиниоца за одређивање „науке о држави“. У том смислу држава је и „социјална заједница“ у којој се нивелишу социјалне напетости и екстремни видови експлоатисања. На концу, држава је „једна културна, односно културно-просветна заједница“, која је дужна да помаже ширење знања и просвете, као и опште културе. Државу као „организовану силу“, Марковић је видео само у домену заштите земље од спољњег непријатеља као теоријски модел, али „према искуству (Србије и Југославије – оп. аутора) показало се, да се држава не може ослонити на добру вољу грађана“ у поштовању закона и права својих суграђана тако да је дозвољавао употребу силе и у „одржавању поретка“.

„Парламентарни систем државне организације“, каже Марковић, „као и сваки политички систем, окреће се око владе, тог цен-

тралног органа државне власти“, јер влада одређује „обим и домах“ моћи у одређеном систему парламентарне владавине. Једну окосницу чини политички чинилац владе с обзиром на управљање земљом по *уставу* и *законима* које доноси парламент, а други се јавља у ужем смислу као *управа* или *администрација* коју врше посебни владини органи. У влади и изван владе најважнија је *личности председника владе*, који је посредник између парламента и владе, као и између краља и парламента, а такође одређује питања и предмете о којима кабинет треба да расправља. „Председник владе, како то већ и његов назив и положај показују“, износи др Лазар Марковић, „руководи владиним пословима, одређује њихов општи правац, и даје иницијативу и за рад владе као целине, и за рад појединих ресора или министарстава. Поједини министри не могу против тога стављати примедбе, јер се председник владе налази изнад њих, а пре тога он одговара и за њихов рад“. У први план нашег излагања истакли смо др Лазара Марковића, јер се, што се готово уопште не зна, овај врсни професор Правног факултета, после докторирања у Берлину 1910. године, определио за активан политички рад у Народној радикалној странци. Врло брзо постао је главни уредник њеног главног теоријског органа „Дело“, (1912) присно, првенствено у стручном смислу сарађивао с Николом Пашићем, у периоду 1916–1918. био је главни уредник владиног листа „*La Serbie*“ у Женеви, а затим од 1919. до 1929. године главни уредник „*Самоуправа*“ и „контролор целокупне радикалске штампе у Југославији“. С те позиције готово је свакодневно виђао Николу Пашића и није без разлога, као министар за припрему уставотворне скупштине и изједначавања закона (од 20. августа 1920. до 1. јануара 1921), био писац Видовданског устава, односно нацрта Устава Народне радикалне странке, који је у нешто измењеном облику усвојен 28. јуна 1921. Посебно се то односило на одлуке које је формулисао на тајним седницама владе и Уставотворне комисије које су одржаване у Двору под председништвом регента Александра. Седницама је касније, марта и априла 1921, присуствовао и Никола Пашић, као председник владе.

У научном проучавању ових феномена политичке историје битно је да је историчар мултидисциплинарно образован и да

схвати да је однос између власти, начина владања и друштвене заједнице изузетно битан за разумевање „историјског места“ одређене личности из центра моћи. Рана друштва познавала су једноставан принцип у коме су људи били поданици владара и беспоговорно се покоравали његовој власти. Међутим, у процесу модернизације друштава крајем 19. и почетком 20. века све се више показивала тенденција да моћ политичког вођства, па и самог вође, посебно у парламентарним демократијама, зависи од подршке изузетно великог (или значајног) дела становништва. Политичка вођства и вође су обликовале власт према степену моћи којим су располагале. А моћ није ништа друго него да се доносе и спроводе одлуке које су *обавезујуће* за одређени колектив, односно друштвену заједницу. То се односи и на појединачне чланове заједнице у зависности од њиховог статуса – у којој мери носе обавезу према датој одлуци. Према томе није свеједно да ли одређена личност заузима положај председника владе, „посланика на страни“ или окружног судије.

Историчар мора да разликује *моћ* од *ујмицаја*, јер једни који поседују моћ проглашавају *обавезујуће* одлуке које се битно разликују од других који имају функцију да убеђују. Због тога и није свеједно да ли Николу Пашића проучавамо као државника, политичара, или дипломату. Ствар се утолико компликује уколико се статус (и моћ) личности испреплиће на различитим нивоима. А Никола Пашић је био и народни посланик, и председник Народне скупштине, и председник владе, и министар грађевина, и посланик у Петрограду, и министар иностраних дела и шеф Народне радикалне странке од њеног оснивања, политички бунтовник који је провео шест година у емиграцији, и грађанин који је због увреде краља лежао у затвору! Наше су спознаје о сложености проучавања Николе Пашића истицане неколико пута као проблем изучавања „друштвене институције дугог трајања са изразитим контраверзама“.

Јавни наступи припадника центара моћи, њихови говори који су усмерени више на стварање *ујмицаја* него потврђивање *моћи*, врло ретко су били у жижи интересовања историјске науке. Управо због несхватања њихове важности у проучавању односа власти и друштвене заједнице, малобројни су критички објављени

извори, монографије и расправе овакве врсте, не само код нас него и у развијеним историографијама. Ту не уврштавамо говоре вођа ауторитарног карактера који су били објављивани још за њихова живота ради дневнополитичке употребе. Чињеницу да у југословенској и српској историографији до сада није, са становишта историјске науке, објављен ниједан корпус „скупштинских говора“ историјских личности или њиховог виђења парламентаризма не треба посебно наглашавати.

Једно је неоспорно у историјској науци: историчар преко историјских извора преноси *научном презентацијом* у садашњост прошло живљење и стварност и тиме конституише одређено *научно знање* и одређену историјску свест. На теоријском плану, само емпиријским истраживањима могуће је створити творевину коју називамо историјом. Свеједно је да ли тај историјски реализам субјективно стилизује садржаје некадашње стварности, као што је уметник истог правца убеђен да пресликава стварност – историјска наука нема другу алтернативу осим да буде послушна према историјским сведочанствима и захтевима који су одређени њиховим садржајима. Песимистичко кантовско виђење, изражено у питању: како је онда уопште могућа историја – у конкретном задатку је беспредметно. Прво, пред собом имамо личност која је била пола века у политичком животу у периоду стварања модерне српске и југословенске државе. Друго, у истом раздобљу појављује се и једна од најзначајнијих установа грађанског друштва – парламент. У Србији и Југославији под називом Скупштина, Народна скупштина, Велика народна скупштина, да би се од 1876. године усталио назив Народна скупштина. Од тада се зачињу и језгра политичких партија, а 1881. године формира се и прва модерна политичка партија у Србији – Народна радикална странка с Николом Пашићем на челу. Од тада, такође, настају и рудиментарни облици парламентаризма и парламентарне демократије као најзначајније саставнице политичког живота државе. Треће, док су се готово све историјске личности брзо трошиле и нестајале с политичке сцене, у том првом раздобљу настајања парламентаризма као демократског облика политичког живота, Никола Пашић не само да се одржао него је био окосница и стваралац те